

“АҲДИ АРДАШЕР” – ҚАДИМИТАРИН АНДАРЗНОМАИ ТОИСЛОМИИ ФОРСӢ-ТОЧИКӢ “АҲД АРДАШЕР” (“НАЗИДАНИЯ АРДАШЕРА”) - ДРЕВНЕЙШАЯ ДОИСЛАМСКАЯ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКАЯ КНИГА НАСТАВЛЕНИЙ “THE ARDASHIR’S COVENANT” - THE OLDEST PRE-ISLAMIC PERSIAN-TAJIK EDIFICATION

Зоиров Ҳалимҷон Зоҳидҷонович, номзади илмҳои филология, дотсенти МДТ «ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров» (Тоҷикистон, Хучанд)

Зоиров Халимдҷон Зоҳидҷонович, кандидат филологических наук, доцент ГОУ «ХГУ имени акад. Б. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

Zoirov Halimjon Zokhidjonovich, candidate of philological sciences, associate professor of SEI “KSU named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand), **E-mail:** z.halimjon@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: Сосониён, Ардашери Бобакон, “Аҳди Ардашер”, “Таҷориб-ул-умам”, “Муруҷ-уз-заҳаб”, “Шоҳнома”, Ибни Надим, Ҷаҳшиёрӣ, Эҳсон Аббос

Дар мақола қадимитарин андарзномаи тоисломӣ «Аҳди Ардашер» баррасӣ шудааст. Тазаққур меравад, ки Ардашери Бобакон – шоҳаншоҳи маъруфи сосонӣ, ин андарзномаро ба шоҳони баъдӣ худ навиштааст. Хотирнишон мешавад, ки асли ин аҳднома мутааллиқ ба оғози давраи Сосониён буда, минбаъд матолибе бар асли он афзуда ва ё аз он кам шудааст. Қайд мегардад, ки асли ин андарзнома, ки ба забони паҳлавӣ аст, аз байн рафта, чанд нусха аз тарҷумаҳои арабии он тавассути сарчашмаҳои арабӣ то замони мо расидаанд. Муаллифи мақола бо таъя ба сарчашмаҳои арабии қарнҳои аввали даврони исломӣ аҳамияти адабӣ, ахлоқӣ ва сиёсии ин андарзномаро баён дошта, таъсиргузориҳои онро ба аҳдномаҳои шоҳони Сосонӣ ва номаҳои дабирони девон изҳор намудааст.

Ключевые слова: Сасаниды, Ардашер Бабакан, “Назидания Ардашера”, “Таджориб-ул-умам”, “Мурудж-уз-захаб”, “Шахнаме”, Ибни Надим, Джахшияри, Эхсон Аббос

В статье рассматривается «Ахд Ардашир» («Назидания Ардашера») – старейшее доисламское назидание, написанное Ардаширом Бабаканом, знаменитым сасанидским царем, последующим царям. Подчеркивается, что оригинал этого назидания относится к ранней сасанидской эпохе, а в дальнейшем содержание оригинала дополнялось или сокращалось. Отмечается, что оригинал данного сочинения, написанного на языке пехлеви, исчез, а несколько копий его арабских переводов дошли до наших дней посредством арабских источников. Автор статьи, опираясь на арабские источники первых веков исламского периода, высказывает свои мысли относительно литературно-нравственного и политического значения этого назидания и его влияния на назидания сасанидских царей и письма придворных писцев.

Keywords: Sasanids, Ardashir Papacan (Artaxerxes), “Ardashir's Enlightenment”, “Tajarib-ul-umam”, “Muruj-uz-Zahab”, “Shahnama”, Ibn Nadim, Jahshiyari, Ehsan Abbas

“The Ardashir's Covenant (Pact)” is the most ancient pre-Islamic epistles that Ardashir Papacan, a famous Sassanian King (Shahanshah), wrote to his more later kings. The essence of this agreement or pact dates back to the beginning of the Sasanian period, and in the future the material increased or decreased in its origin. The origin of this poster, distributed in the language, has disappeared, and several copies of its Arabic prospectuses have reached our days through Arabic sources. The author of the article, relying on Arabic sources of the early centuries of the Islamic era, expressed the literary, ethical and political significance of this annexation and stated its influence on the treaties of the Sasanian kings and the messages of the courtier clerks.

«Аҳди Ардашер» як навъ панднома ва васиятномаи сиёсие аст, ки Ардашер – шоҳаншоҳи маъруфи сосонӣ, ба шоҳони баъдӣ худ навиштааст. Дар сарчашмаҳо бо номҳои “Ахд”, “Аҳди Ардашер”, “Васиятномаи Ардашер”, “Андарзи Ардашер” аз он ёд шудааст. Ба эҳтимоли наздик ба яқин асли ин аҳднома мутааллиқ ба авоили давраи сосонӣ аст, вале минбаъд дар замони мухталиф, чун даҳҳо манобеи дигар, матолибе бар он афзуда ё аз он кам шудааст, зеро ихтилофҳо, ки дар нусхаҳои мавҷуда ба назар мерасанд, ишора ба ҳамин маънӣ мекунад.

Асли ин васиятнома, ки ба забони паҳлавӣ аст, аз байн рафта ва чанд нусха аз тарҷумаҳои арабии он тавассути сарчашмаҳои арабӣ то замони мо расидаанд, ки мисолан «Китоб ал-гурра» - и муаллифи маҷхул, «Таҷориб-ул-умам ва тақуб-ул-ҳимам»-и Ибни Мискавайҳ ва «Наср-уд-дурар»-и ал-Обӣ мебошанд. Афзун бар ин, хулоса ва мунтахабе аз ин васиятнома

мусаммо ба «Мунтахаб мин аҳд Ардашер ибн Бобак» ба даст омадааст, ки А.Тафаззули аз он ёд кардааст [22, с. 216].

Унвони комили андарзномаи мазкур «Китоб аҳд Ардашер ила-л-мулук ат-толиййин мин баъдихи» (Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ) буда, онро Эҳсон Аббос баъд аз таҳқиқ ва тасҳеҳ бо муқаддимаи пурарзиш соли 1387х. (1967м.) дар Бейрут мунташир намудааст. Донишманди мазкур муътақид бар он аст, ки ин аҳднома ханӯз дар замони уммавиён ба забони араби тарҷума шудааст. Низомиддин Зоҳидов «Аҳди Ардашер» - ро яке аз беҳтарин аҳдномаҳои роиҷ дар насри пахлави шуморида, матолиби онро ба таври иҷмолӣ дастабандӣ намуда, дар 23 банд изҳор доштааст [4, с.198-201]. А.Тафаззули низ ба бисёре аз матолиби «Аҳди Ардашер» ишора карда, ба қадри лозим аз аҳамияти он сухан намудааст [22, с.216-217].

Ҳангоми омӯзиш ва таҳқиқи номаҳои тоисломӣ моро маълум шуд, ки байни матолиби ду номаи давраи сосонӣ – «Аҳди Ардашер» ва «Номаи Тансар» шабоҳати зиёд ҷой дорад. Аз қисми намунаҳои зер метавон пай бурд, ки, бешак, яке аз дигаре таъсир пазируфтаанд:

«**Аҳди Ардашер**»: «واعلموا أنّ الملك والدين أخوان توأمان، لا قوام لأحدهما إلا بصاحبه، لأنّ الدين أسّ الملك و عماده» (Ва бидонед, ки подшоҳӣ ва дин ду бародари ҳамзоданд ва ҳеч яке аз онҳо ҷуз бо дигаре пойдор набошад, зеро дин поя ва сутуни подшоҳӣ аст) [12, с.99]. Мутарҷими нашри форсии китоб Абулқосим Имомӣ матолиби мазкурро чунин тарҷума кардааст: «Бидонед, ки подшоҳӣ ва дин ду бародари ҳамзоданд, ки пойдории ҳар як ҷуз ба он дигаре набошад... Зеро он чиро на посдор аст, табоҳ шавад ва он чиро на поя, вайрон гардад» [19, с.116].

«**Номаи Тансар**»: «Ва аҷаб мадор аз хирс ва рағбати ман ба салоҳи дунё барои истиқомати кавоиди аҳкоми дин, ҷӣ дин ва мулк ҳар ду ба як шикам зоданд давсида, ҳаргиз аз якдигар ҷудо нашаванд...» [15, с.53; 16, с.192; 17, с.8].

«**Аҳди Ардашер**»: «فمن ألقى منكم الرّعيّة بعدى وهى على حال أقسامها الأربعة التى هى: اصحابّ الدين، والحرب، والتدبير، والخدمة – من ذلك: الأساورة صنف، والعباد والتساك و سدنة الثيران صنف، والكتّاب والمنجمون والأطباء صنف، والزّراغ والمهّان والنجار صنف...» [12, с.101]. «Пас аз ман, ҳар кас аз шумо шахриёрон, мардумро бар ҳамон ҷаҳор гуруҳи хеш бинад, ки ҳамон динёрон ва сипоҳиён ва коргузoron ва пешагарон бошанд, ки аз инон дастае асворонанд, дастае мубадон ва ниёишгарон ва хирбадон), дастае дабирон ва ситорабинон ва пизишкон, дастае кишоварзон ва пешаварон ва бозаргонон, бояд беш аз кӯшише, ки дар тандурустии хеш кунад, дар нигоҳдошти ин радаҳо бикӯшад ва аз пиндорҳое, ки дар ниҳон, дар онҳо падид шавад, огоҳ монад ва зеру рӯ шудани радаҳои мардумро набояд, ки аз рафтани шахриёрии хеш осонтар гирад, ки ҷобачойӣ дар пойгоҳи мардум, мояи барафтодани тунди шахриёри шавад...» [19, с.120-121].

«**Номаи Тансар**»: «Бидонад, ки мардум дар дин ҷаҳор аъзоанд ва дар бисёр ҷой дар кутуби дин, бе ҷидолу таъвил ва хилофу ақовил мактуб ва мубайян аст, ки онро аъзои арбаа мегӯянд ва сари он аъзо подшоҳ аст, узви аввал асҳоби дин ва ин узв дигарбора бар асноф аст: ҳуққому уббод ва зуҳҳоду садана ва муаллимон, узви дувум мақотил, яъне мардони корзор ва эшон бар ду қисманд: савора ва пиёда, баъд аз он ба маротиб ва аъмол мутафовит, узви савум куттоб ва эшон низ бар табақот ва анвоъ: куттоби расоил, куттоби муҳосибот, куттоби ақзия ва сиччилот ва шурут ва куттоби сияр ва атиббо ва шуаро ва мунаҷҷимон дохили табақоти эшон. Ва узви ҷаҳорумро меҳна хонанд ва эшон барзигарон ва роъиён ва туччор ва соири мухтариғаанд ва одамизода бар ин ҷаҳор узв дар рӯзгор салоҳ бошад модом, албатта яке бо яке нақл накунанд, илло он ки дар ҷибиллати яке аз мо аҳлиияте шоеъ бинанд, онро бар шаҳаншоҳ арз кунанд...» [17, с.12-13; 16, с.195-196].

«**Аҳди Ардашер**»: «Шаҳриёр бояд, нахуст барои Яздон, сипас ба суди мардум, он гоҳ барои хештан, касеро ба ҷонишинии хеш баргузинад. Он гоҳ номи ӯ бар ҷаҳор нома бинависад ва муҳри хеш бар он занад. Ва он номаро ба ҷаҳор тан аз баргузидагони кишвар бисупорад... Сипас, рӯзе, ки бимирад, он номаҳо, ки дар назди он ҷаҳор тан аст, бо он ки дар назди шоҳ будааст, гирд оянд ва кушуда шаванд ва номи он ки дар ҳамашон навиштааст, бархонанд» [19, с.122; 12, с.102-103].

«**Номаи Тансар**»: «...Шоҳаншоҳ дар ин рой (таъйини валиаҳд-З.Х.) аз ҷаҳондорон мутафаррид бошад ва бо ҳеч махлуқ машварат накунад ва ба сухану ишорот ва мувоҷиҳа ва муколама таъйин раво надорад. Се нусха бинависад ба хатти хеш, ҳар як ба амине ва муътамаде супорад, яке ба раиси мубадон ва дигар ба меҳтари дабирон ва савум ба исфаҳбади исфаҳбадон. То чун ҷаҳон аз шаҳаншоҳ бимонад... мубади мубадонро ҳозир кунанд ва ин ду каси дигар чамъ шаванд ва рой зананд ва муҳри набиштаҳо баргиранд, то ин се касро ба кадом фарзанд рой қарор гирад. Агар ройи мубад [-и мубадон] мувофиқи ройи сегона бошад, халоикро хабар диҳанд...» [15, с.87-88; 17, с.38-39; 16, с.219-220].

Пас аз пирӯзии дини ислом низ шуҳрати «Аҳди Ардашер» кам нагашт. Ба ҷуз нависандагони эронинома бисёре аз нависандагони араб низ ба он рӯи ниёз оварданд ва тарҷумаи арабии онро ҳамчун дастури нависандагӣ дар девонҳо ба қор мебаранд. Бино ба ахбори А.Тафаззулӣ дар қарнҳои аввали ислом адибон ва дабиронро тавсия мешудааст, ки дар қатори амсолу ҳиками Бузургмеҳр, «Калила ва Димна», «Тавқеоти Анӯшервон» ва «Худойнома» ба омӯзиши «Аҳди Ардашер» рӯй кунанд [22, с.314].

Бисёре аз манобеъ, ки пирумунӣ осори тоисломии форсӣ баҳс намудаанд, аз аҳамият ва шуҳрати «Аҳди Ардашер» ёд намудаанд, ки мисолан «Муруҷ-уз-заҳаб»-и Масъудӣ [10, с.186-190], «Форнома»-и Ибни Балхӣ [7, с.60-61], «Таърихи Табарӣ» [2, с.525] ва «Шоҳнома»-и Саолибӣ [21, с.305] мебошанд. Ҷунончи, Абӯалии Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ дар «Фасл дар зикри хабари подшоҳии Анӯшервон ибни Қубод» гӯяд: «Ҷун Анӯшервон бар тахт бинишаст, ҳама мардум шод шуданд... Ва дарвешонро фармуд, ки коре кунед ва аз мардум чизе махоҳед. Ва ҳар ки тандуруст буд, гуфтӣ: кишоварзӣ кун. Ва агар нобино буд, ўро аз хизонаи хеш чизе дод ва гуфт: «Нахоҳам, ки андар подшоҳии ман дарвеш бувам». ...Мардумоне порсо, васиқаи қорҳои дин рост кард ва дар панҷ сол мулк бар вай рост шуд ва дунёро ободон кард ва ҳарчи Ардашери Бобакро кутуб буду сиратҳои некӯ ва васияту аҳд буд, ҳама бинавишт ва ба қор дошт» [3, с.525].

Бино ба ахбори А.Тафаззулӣ Маъмун ба муаллими фарзандаш Алвосиқ Биллоҳ дастур дода буд, ки дар баробари китоби Куръон «Аҳди Ардашер»-ро бар ў биомӯзад ва водор ба ҳифзи «Калила ва Димна» намояд [22, с.217-218]. Исо ал-Оқуб низ «Аҳди Ардашер»-ро беҳтарин намунаи нома ва маншури аҳди сосонӣ медонад ва бар он бовар аст, ки аксари уҳуд ва васоъ ва китобҳои марбут ба таърих, ки минбаъд навишта шуданд, аз он таъсир пазируфтаанд [9, с.34].

Ибни Надим дар китоби хеш як бор аз китоби «Аҳди Ардашер» ва бори дигар аз китоби «Аҳд Ардашер Бобакон ило ибниҳи Собур» ёд намудааст. Маротибаи нахуст зимни баёни осори боқии Абӯҷаъфар Аҳмад ибни Яҳё ибни Ҷобири Балозурӣ (д. 279х.) мегӯяд, ки ў китоби «Аҳди Ардашер»-ро аз форсӣ (пахлавӣ) ба шеърӣ арабӣ даровард ва яке аз мутарҷимони осори форсӣ ба арабӣ буд [8, с.186]. Маротибаи дувум дар фасли «Номи китобҳои, ки эронӣ ва румӣ ва ҳиндӣ ва араб дар мавоиз ва одоб ва ҳикам таълиф кардаанд» дар қатори чанд аҳднома ва кутуби ахлоқӣ аз маншури «Китоб Аҳд Ардашер Бобакон ило ибниҳи Собур» ном мебарад [8, с.559].

Гуруҳе аз донишмандон ин ду аҳдномаро як медонанд ва ҷонибдорони ин ақида К. А. Иностранцев ва М. Муҳаммадӣ мебошанд. Аммо гуруҳи дигар «Аҳди Ардашер»-ро асаре ғайр аз «Аҳд Ардашер Бобакон ило ибниҳи Собур» меҳисобанд ва ҷонибдорони ин фикр А. Тафаззулӣ ва Н. Зоҳидов мебошанд.

Муҳаммад Муҳаммадӣ мегӯяд: «Китоби «Аҳди Ардашер», ки Ибни Надим дар ин «Феҳраст» зикр карда, шомили панду андарзҳои аз қавли Ардашери Бобакон ба писараш Шоҳпур будааст. Ин китоб пас аз тарҷума ба арабӣ дар байни мусалмонон қадру манзалате бузург ёфт. Ибни Надим онро ҷузъи даҳ китобе навишта, ки аз байни тамоми осори адабии араб хубии онҳо мавриди иттифоқи умум будааст. Ва Балозурӣ, муаллифи маъруфи исломӣ ҳам дар асари ҳамин шуҳрат онро ба шеър дароварда... Тавсифе, ки Абӯҳанифаи Динаварӣ аз ин китоб карда, аҳамияти онро дар давраи сосонӣ ва асри ислом ҳарду зоҳир месозад. Динаварӣ дар саргузашти Ардашер гӯяд: «Он гоҳ аҳди маъруфи худро ба подшоҳон бинавишт ва эшон имтисоли амр карда, онро ба гардан гирифтанд ва ба ҳифз кардан ва амал намудан ба он табаррук меҷустанд ва онро дарси худ ва насбулайни хеш қарор доданд» [14, с.264-266].

А.Тафаззулӣ пирумунӣ «Аҳди Ардашер» [22, с.215- 218] ва «Аҳди Ардашер ба писараш Шопур» [22, с.218- 219] дар алоҳидагӣ баҳс намуда ва бар он бовар аст, ки манзури Ибни Надим низ аз ин аҳдномаҳо кутуби дигар аст [22, с.215]. Н. Зоҳидов ба тафсил дар ин хусус баҳс намуда, бо далелҳои зиёд баён доштаанд, ки «Аҳд Ардашер ила-л- мулк ат- толийӣ мин баъдиҳи» аз «Аҳд Ардашер Бобакон ило ибниҳи Собур» фарқи зиёд дорад [4, с.203- 205].

Аз аҳборе, ки муҳаққиқони ин мавзӯ изҳор доштаанд ва ҳамчунин аз омӯзиш ва таҳқиқи матолиби дастрас маълум мешавад, ки дар баробари фарқият байни ин ду аҳднома ҳаммонандӣ ва шабоҳатҳои низ ба назар мерасанд. Ҳини таҳқиқ ва қиёси мутуни мавҷуда нигорандаи ин сатрҳои маълум гашт, ки чанде аз матолиби ин ду аҳднома назири якдигаранд ва маълум аст, ки яке аз дигаре таъсир пазируфта ва ё иқтибос намудаанд. Ҷунончи дар фавқ ишора намудем, Ардашер дар яке аз бандҳои аҳдномаи худ дин ва давлатро ба ҳам пайванд медонад ва мегӯяд: «...واعلموا أنّ الملّك و الذين أخوان توأمان، لا قوام لأحدهما إلا بصاحبه، لأنّ الدين أسّ الملّك و عماده» [12, с.99]. Матлаби мазкур бо андаке тағйир дар васиятномаи «Аҳди Ардашер ба писараш Шопур» низ омада ва

онро Масъудӣ дар китоби «Муруч уз-заҳаб» ба таври зер нақл намудааст: «و كانه مما حفظ من وصية أردشير لابنه سابور عند نصبه إياه للملك أن قاله له: يا بني، إن الدين والملك أخوان، و لا غنى لواحد منهما عن صاحبه؛ فالدين أس الملك، أردشير لابنه سابور عند نصبه إياه للملك أن قاله له: يا بني، إن الدين والملك حارسه، و ما لم يكن له أس فمهودم، و ما لم يكن له حارس فضائع» [10, с.189]. Мутарҷими ин китоб матолиби мазкурро чунин тарҷума кардааст: “Аз ҷумлаи насоеҳи Ардашер, ки ба ҷо монда, суханоне аст, ки вақте писари худро ба шоҳӣ мегумошт ба ӯ гуфт: “Писари ман, дин ва шоҳӣ қарини якдигаранд ва яке аз дигаре бениёз нест. Дин асоси мулк аст ва мулк ниғаҳбони дин аст, ҳар чиро асос набошад, маъдум гардад ва ҳар чи ниғаҳбон надошта бошад, табоҳӣ гирад” [11, с.-243]. Ҳақим Фирдавсии Тӯсӣ ин маъниро дар фасли «Супурдани Ардашер кори подшоҳиро ба Шопур» ба таври зайл баён доштааст:

*Чу бар дин кунад шаҳриёр офарин,
Бародар шавад подшоҳиву дин.
На бе тахти шоҳӣ бувад дин ба пой,
На бе дин бувад шаҳриёрӣ ба ҷой.
Ду бунёд як бар дигар бофта,
Бароварда пеши хирад тофта.
На аз подшо бениёз аст дин,
На бе дин бувад шоҳро офарин.
Чун ин посбонони якдигаранд,
Ту гӯӣ, ки дар зери як чодаранд.
На он з-ин, на ин з-он бувад бениёз,
Ду амбоз дидемашон нексоз...
Чу динро бувад подшо посбон,
Ту ин ҳардуро ҷуз бародар махон [23, с.272-273].*

Ба эҳтимоли наздик ба яқин Фирдавсӣ низ матолиби фавқро аз асли паҳлави «Аҳди Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» ва ё тарҷумаи арабии он нақл карда, на аз «Аҳди Ардашер». Ҳамчунин имкон дорад, ки ин фасли «Шоҳнома», ки дар маҷмуъ 112 байтро ташкил медиҳад [23, с.271-280] шакли манзуми «Аҳди Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» бошад, ки Фирдавсӣ онро ба назм дароварда, «Супурдани Ардашер кори подшоҳиро ба Шопур» унвон кардааст. Зеро аз абёти нахустини ин фасл низ метавон пай бурд, ки он васиятномаи Ардашер ба писараш Шопур аст. Бино ба қавли суханвари Тӯс чун синни Ардашер ба ҳафтоду ҳашт расид ва заифу бемор гашт, пай бурд, ки поёни умраш наздик аст, писараш Шопурро ба назди худ хонд ва ӯро панду васиятҳо кард ва талаб намуд, ки ин аҳдномаи ӯро пайваста ёд дорад ва тибқи он амал созад:

*Бифармуд то рафт Шопур пеш,
Варо пандҳо дод аз андоза беш.
Бад-ӯ гуфт, к-ин аҳди ман ёд дор,
Ҳама гуфти бадгӯро бод дор [23, с.271].*

Зоҳиран «Аҳдномаи Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» шакли мухтасар ва баргирифта аз «Аҳди Ардашер» («Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ») аст, ки баъзе аз донишмандон низ бар ин боваранд ва иллати шабоҳати матолиб низ аз ҳамин ҷост. Ҳамчунин имкон дорад, ки васиятномаи Ардашер ба писараш Шопур маншури алоҳида бошад, на баргирифта аз «Аҳди Ардашер» ва чун нигорандаи онҳо як нафар - Ардашер аст, матолиби хешро дар номаҳои худ ба такрор ва ё бо андаке тағйир баён намудааст. Зеро ба такрор овардани матолиб, ҷумлаҳо, дуо ва абёт дар макотиби аксари номанигорон ба назар мерасад, ки мисоли он номаҳои Айнулқузоти Ҳамадонӣ (1) ва Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ (20) мебошанд. Аммо мутарҷими китоби “Аҳди Ардашер” Муҳаммадалӣ Имом Шуштарӣ 112 байтеро, ки зери унвони андарзномаи Ардашер омадаанд, аз нависандаи дигаре медонад на аз Фирдавсӣ ва тахмин мекунад, ки “дигаре аз рӯйи яке аз андарзномаҳои пас аз ислом, ки хулосашуда ва аз ҷанбаҳои таърихӣ ва кишвардорӣ лаҳт гардида буда, ин дostonро суруда ва бар “Шоҳнома”-и устои фарзонаи Тӯс афзудааст” [2, с.14]. Афзун ба ин, мутарҷими китоб абёти андарзномаи мавриди баҳсро аз лиҳози зебӣ ва расоиву устуворӣ ҳамсанги абёти дигари “Шоҳнома” намедонад ва мегӯяд, ки байтҳои он то андозае нозебо ва торикӣ печида, аз ҷиҳати вазну қофия дорои айб ва забони онҳо аз забони Абулқосим Фирдавсӣ фарқ мекунад ва тахмин мекунад, ки сароянда он матолибро аз матни хулосашудаи арабӣ ё форсии қарнҳои панҷум ва шашуми ҳиҷрӣ бардоштааст [2, с.14-15], ки таҳқиқи ин мавзӯ баҳси ҷудоро талаб менамояд.

Ҳангоми таҳқиқ ва қиёс метавон пай бурд, ки матолиби «Аҳди Ардашер ба писараш Шопур» айни матолиби «Аҳди Ардашер» нест ва аз лиҳози баёни маънӣ низ онҳо аз ҳам фарқ мекунанд.

Ба эҳтимоли наздик ба яқин маҳз ҳамин ҳаммонандиҳо боис шудаанд, ки гуруҳе аз донишмандон ин аҳдномаҳоро як асар донанд. А.Тафаззулӣ бар он эҳтимол аст, ки «Аҳди Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» ҳамон матни кӯтоҳе аст, ки таҳти унвони «Нусхату Аҳд Ардашер ило ибниҳи Собур» дар китоби ««Ниҳоят-ул-ираб фӣ таърих ил-фурс ва-л-араб»- и маҷхулулмуаллиф омада ва ин матро Ибни Муқаффаъ ё муаллифи «Сияр ул-мулук»-е, ки маъхазӣ китоби «Ниҳоят-ул-ираб» буда, аз рӯи тарҷумаи арабии «Аҳди Ардашер» интиҳоб карда ва матолиберо бар он афзудааст [22, с.218]. Н.Зоҳидов низ пас аз баҳси зиёд бо дарназардошти ҳамоҳангӣ ва шабоҳати матолиби ин ду маншур бар он натиҷа расидааст, ки эҳтимол «Аҳдномаи Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» шакли мунтахаб ва мухтасари «Аҳди Ардашер» («Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ») бошад, бо андаке тағйир ва иловаҳо [4, с.204-205].

Афзун бар ин, А.Тафаззулӣ дар китоби хеш аз як рисолаи мансуб ба Ардашер, ки андар қавоиди кишвардорӣ баҳс мекунад ва тарҷумаи он дар китоби «Ниҳоят-ул-ираб» [22, с.186-193] омадааст, суҳан намуздааст. Бино ба аҳбори муҳаққиқи мазкур дар ин рисола дар бораи ҷангҷӯён (асовира), дабирон (куттоб), доварон (кузот), лашкаркашӣ, пазириши сафир, сохтани шаҳрҳо, додхоҳӣ, ободонии сарзаминҳо ва ғ. баҳс шудааст. Аз таҳқиқоти донишманди мазкур бармеояд, ки тарҷумаи форсии ин рисола дар тарҷумаи форсии «Ниҳоят-ул-ираб», ки мусаммо ба «Таҷориб-ул-уам» аст ва ҳам дар «Шоҳнома»- и Абулқосими Фирдавсӣ омадааст [22, с.219]. Ин матлабро Н.Зоҳидов низ бо тафсиле бештар изҳор доштааст [4, с.206].

Дар хусуси бевосита аз паҳлавӣ ба арабӣ тарҷума шудани рисолаи мазкури мансуб ба Ардашер маълумоте дар даст нест, аммо чун дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст, А.Тафаззулӣ бар он бовар аст, ки эҳтимол матни он дар «Худойнома» низ мавҷуд буда ва сипас ҳини тарҷума ба забони арабӣ матолибе мувофиқ бо қавоиди исломӣ ба он ворид карда шудааст [22, с.219]. Зоҳиран Абулқосими Фирдавсӣ ҳини таълифи «Шоҳнома» аз нусхаҳои наздик ба асли аҳдномаҳои Ардашер суд ҷуста, матолиби онҳоро ба таври манзум нақл кардааст. Ба эҳтимоли наздик ба яқин, фаслҳои «Тадбир сохтани Ардашер дар кори подшоҳӣ» [23, с.252-262], «Андарз кардани шоҳ Ардашер меҳтарони Эронро» [23, с.262-265], «Андарз кардани Ардашер мардумонро» [23, с.265-268], «Супурдани Ардашер кори подшоҳиро ба Шопур» [23, с.271-280] матолиби баргирифта ё нақли мухтасари манзум аз аҳдномаҳои Ардашер мебошанд.

Ҳақими Тӯсӣ ҳини таълифи ғусули мазкур аз кадом аҳдномаҳо суд ҷуста, кадоме аз матолиби он баргирифта аз «Аҳди Ардашер» ва кадоме аз аҳдномаҳои дигар аст, ҳаммонандию ҳамоҳангӣ ва фарқи матолиби ин аҳдномаҳо аз аҳдномаҳое, ки дар манобеи дигар ҷой доранд, то қучо аст, аз мавзӯоте мебошанд, ки ниёз ба омӯзишу таҳқиқи бештар доранд ва минбаъд ба риштаи таҳқиқ кашидани онҳо амри савоб хоҳад буд.

Сарчашмаи дигари куҳан, ки фарогири матолиби аҳднома ва номаҳои Ардашер аст, «Китоб-ул-вузаро ва-л- куттоб»-и Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдус ал-Ҷаҳшӣёрӣ мебошад, ки дар қарни X милодӣ таълиф шудааст [24]. Ҷаҳшӣёрӣ дар китоби хеш поре аз номаи Ардашерро, ки ба вазиронаш нигоштааст, нақл мекунад. Номаи мазкур аҳамияти зиёди тарбиявӣ, адабӣ ва сиёсиро молик буда, мухтасари он андарзҳои зер мебошанд: «Ардашер дар фасле аз номаи худ ба вазиронаш менависад: «Бидонед, ки агар кӯшиш кунед, фақат аз касе кӯмак бихоҳед, ки ба таври комил дорои сифоти некӯ ва равиши писандида бошад, ба яқин ба чизи душвор ва камёбе даст ёфтаед. Аз дин ва тақвои мард ба он иктифо кунед, ки ӯ аз гуноҳони бузург ва қорҳои зишт барканор бошад ва аз исроф ба бедодгарӣ ва ситамкорӣ битарсад ва дар амонатдориву покдоманӣ он гуна бошад, ки аз ангегаи тамаъ ва ҳар қор, ки ба сурати зоҳир нуқс ва зиён дорад, бар қанор бимонад ва ҷунон мусаммам (қатъӣ-З.Ҳ.) ва бениёз бошад, ки қореро, ки аз ӯ меҳоҳед, бо ошноӣ ва тасаллут анҷом диҳад ва дар қорҳоятон ҳақе аз шумо зоеъ накунад. Бидонед, ки шумо қорҳое доред, ки дигарон анҷом медиҳанд ва низ қорҳоеро фақат худӣ шумо бидуни ниёз ба дигарон бояд анҷом бидиҳед. Бояд худудӣ ин умурро бидонед ва аз ирҷои он ҷӣ аз зердастони шумо сохтааст, худдорӣ накунад ва ончиро, ки худ танҳо бояд ба он назар бидиҳед, ба дигаре таклиф нанамоед. Ҳар гоҳ аз анҷоми вазоифи худ фароғат ёфтаед, истироҳат кунед ва аз осудани баъд аз қор истифода намоед» [24, с.34-35].

Бино ба қавли Исо ал- Оқуб андарзи Хусрав ба вазиронаш низ аз ҳамин навъ аст ва таҳмин аз номаи мазкури Ардашер таъсир пазируфтааст. Ҷунонки ҷое Хусрав ба вазирони хеш мегӯяд: «Мабод бисёр назди ман оӣ, ки аз ҳузурат малул шавам ва хостаҳоят бар ман сангин ояд. Ва ғайбатро низ ба дарозо мақаш, ки фаромӯшат қунам» [9, с.87- 88].

Чаҳшиёрӣ худ изҳор дошта, ки ӯ матолиби мазкурро аз «Номаи Ардашер ба вазиронаш» баргирифтааст, на аз аҳдномаҳои мазкур. А. Тафаззулӣ дар фасли «Номаҳои сиёсӣ» нахуст аз номаҳои Ардашер ёд карда ва гуфтааст, ки Масъудӣ бахшхое аз номаҳои ин шоҳи сосониро, ки барои хос ва коркунони худ нигоштааст, дар китоби «Муруҷ уз-заҳаб» оварда ва Чаҳшиёрӣ бахше аз номаи Ардашерро, ки хитоб ба вазиронаш аст, дар китоби худ нақл намудааст [22, с.227]. Исо ал-Оқуб низ дар фасли «Андарзи шоҳон ба вазирон» аз «Номаи Ардашер ба вазиронаш» ёд карда ва матолиби мазкурро, ки Чаҳшиёрӣ дар китоби худ овардааст, айнан нақл намудааст [9, с.123]. Ахбори А. Тафаззулӣ ва Исо ал-Оқуб бар мавҷудияти «Номаи Ардашер ба вазиронаш» ҳуҷҷат ва исботи дигаре аст.

Ба чуз ду аҳдномаи маъруф, «Рисолаи Ардашер дар оини кишвардорӣ», «Номаи Ардашер ба вазиронаш», ки зикрашон гузашт, дар сарчашмаҳои мавҷуда метавон боз чанд матолиби тозаро аз аҳднома, корнома, хитоба ва номаҳои дигари мансуб ба Ардашер пайдо кард. Мисоли ин ҳарф китоби «Таърихи комил»-и Изуддин ибни Асир [6] мебошад. Чунончи Ибни Асир дар фасли «Гузориши кори Ардашер ибни Бобак ва подшоҳони Эрон» аз номаи Ардашер ба падараш Бобак («Барои падар навишт, ки чӣ кардааст ва ӯро фармуд, ки бар Чавзаҳар (Гавҷехр) бишӯрад ва ӯ дар ин ҳангом дар Байзоъ ба сар мебурд») [6, с.442], номаи Шопур ба Ардашер («Ардашон сухани Бобак напазируфт ва ӯро бим дод. Чун Бобак аз бими Ардашон нахаросид, дар муддати се рӯз набуд шуд. Шопур ба ҷои падараш Бобак ба тахт нишаст ва ба Ардашер нома навишта ӯро наздаш хонд». Аммо Ардашер ин талаби Шопур напазируфт ва сӯяш нарафт) [6, с.442], номаи Ардашер ба подшоҳони дигар («Ба подшоҳони бисёре нома навишт ва эшонро ба фармонбарӣ хонд») [6, с.443], номаи Ардашон ба Ардашер ва посухи Ардашер ба Ардашон [6, с.443-444], номаи Абарсом (вазири Ардашер) ба Ардашер («Ардашер оҳанги Истаҳр кард ва Абарсом, вазири хешро бар дари Ардашери Харра ба ҷои худ баргумошт. Даре барнаёмад, ки номаи Абарсом бирасид, ки гузориш аз омадани подшоҳи Аҳвоз ва шикасту бозгашти вай меод») [6, с.444], номаи Ардашер ба Ардашон ва посухи Ардашон ба Ардашер [6, с.444] ва номаҳои подшоҳони Кӯсонӣ Тӯрон ва Макрон ба Ардашер («...номаҳои подшоҳони Кӯсонӣ Тӯрон ва Макрон бад-ӯ расид ва ҳамагӣ фармонбарии худ аз ӯро огаҳӣ карданд») [6, с.445] ёд намудааст, ки баёни он ҳама аз доираи баҳси мо берун аст. Аммо ҷиҳати мисол овардани номаи Ардашон ба Ардашер ва посухи Ардашер ба Ардашонро, ки нисбат ба дигар номаҳо муфассалтар аст, ин ҷо савоб меодем: «Дар ин миён фиристодае аз сӯи Ардашон биёмад ва номае биёвард. Ӯ мардумро гирд овард ва номаро бар эшон хонд. Дар нома навишта буд: «Эй марди курднавод, ту по аз гилеми хеш дарозтар кардай ва маргро бар сари худ овардай. Чӣ касе тоҷу тахти кишварро ба ту супурдааст? Кӣ туро фармудааст, ки шаҳр бунёд гузорӣ?». Дар нома навишта буд, ки ман подшоҳи Аҳвозро равона сохтам то туро бигирад ва банд барниҳад ва ба назди ман оварад. Ардашер барои вай навишт: «Тоҷу тахтро Худо ба ман бахшид ва ман умедворам, ки Яздон маро бар ту фирӯз гардонад, то саратро пешкаши оташкадаи поягузоридаи худ созам» [6, с.443-444].

Ба андешаи мо, миёни аксар осори Ардашер, ба мисли аҳдномаҳо, васиятномаҳо, номаҳо, тавқеъот ва ғ. ҳамоҳангию шабоҳатҳои зиёд мавҷуданд ва шоҳиди ин фикр монандиҳое мебошанд, ки миёни матолиби «Аҳди Ардашер», «Номаи Тансар», «Аҳди Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» ҷой доранд, ки дар ҷавб ишора намудем. Эҳтимол дорад, ки қисмате аз ин осор дар асл як китоб буда, минбаъд дар қарнҳои нахустини исломӣ мутарҷимон мунтахабе аз он китобро тарҷума намуда, мувофиқ ба дин, сиёсату талаботи замон ва завқи хеш иловахое ба он ворид намудаанд. Аз ин нуқтаи назар, минбаъд ба таври алоҳида мавриди омӯзиш қарор додан ва ба риштаи таҳқиқ кашидани ин гуна осор амри савоб хоҳад буд.

Аз гуфтаҳои ҷавб метавон ба ин натиҷа расид:

1. «Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ» ва «Аҳдномаи Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» аз муншаоти шинохтаи аҳди сосонӣ буда, нусаҳае аз он ва ё қисматҳои алоҳидаи он бо номи «Аҳди Ардашер» тавассути сарчашмаҳои арабӣ то замони мо расидаанд.

2. Ин аҳдномаҳо шомили дастурамалҳои будаанд, ки Ардашери Бобакон ҷиҳати роҳнамо ба писараш Шопур, шоҳони баъдӣ ва коргузориҳои худ навиштааст ва он андарзномаҳо минбаъд низ дар даврони салтанати ин хонадон ва қарнҳои аввали исломӣ ҳамчун қонуни асосии мамлакат хидмат кардаанд.

3. М. Муҳаммадӣ ду аҳдномаро як меоданд, аммо А. Тафаззулӣ [22, с.217- 219] ва Н. Зоҳидов [4, с.197] бар он боваранд, ки «Аҳди Ардашер» аз «Аҳди Ардашер ба писараш Шопур» фарқ мекунад. Ба фикри мо низ он ду аҳдномаи мустақил мебошанд ва аз унвони онҳо худ равшан аст, ки яке ба шоҳони баъдӣ ва дигаре ба писараш навишта шудаанд.

4. Эҳтимол «Аҳди Ардашери Бобакон ба писараш Шопур» матолибе баргузида ва мухтасаре аз «Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ» аст, ки А. Тафаззулӣ ва Н. Зоҳидов низ ин акидаро изҳор доштаанд.

5. Баъзе аз муҳаққиқон «Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ» -ро ва баъзеи дигар «Аҳди Ардашери Бобакон ба писараш Шопур»-ро китоби маъруфи «Аҳди Ардашер» хондаанд. Чун ҳарду аҳднома низ нигоштаи Ардашери Бобакон аст, имкон дорад, ки ҳардуро низ ба таври мухтасар «Аҳди Ардашер» хонем. Аммо чихати тафовуте байни ин ду аҳднома гузоштан савоб он аст, ки «Аҳдномаи Ардашер ба шоҳони пас аз худ»-ро ба ихтисор «Аҳди Ардашер» унвон карда, унвони дувумро ба таври комил изҳор намоем.

6. «Аҳди Ардашер ба писараш Шопур» дар баробари мавзуоти дигар пиромуни расму оини дабириӣ ва мақоми дабирони девони аҳди сосонӣ баҳс мекунад. Аз ин рӯ, дабирони девони хилофат ин аҳдномаро ҳамчун сарчашмаи беназир омӯхта, бархе аз ибороти онро ҳамчун калимоти қассор дар номаҳои хеш ба кор бурдаанд.

7. «Аҳди Ардашер ба писараш Шопур» навиштаи Ардашери Бобакон- муассиси давлати Сосониён буда, бешак дар навишта шудани андарзнома ва васиятномаҳои шоҳони дигари сосонӣ ва номаҳои баъдии форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун сарчашма хидмат кардааст. «Номаи Тансар» яке аз номаҳои куҳан ва пурарзиши аҳди сосонӣ мебошад, ки аз ин аҳднома суд ёфта, баъзе аз матолиби онро иқтибос намудааст.

Ғайр аз Ардашери Бобакон шоҳони дигари тоисломӣ низ васиятномае ба фарзандони худ нигоштаанд, ки «Аҳди Шопур ба писараш Хурмуз», «Аҳди Қубод ба писараш Хусрави Анӯшервон», «Аҳди Хусрав (Анӯшервон) ба писараш Хурмуз (муштамил бар пандҳои ӯ ба писараш хангоми вогузори салтанат ба ӯ ва посухи Хурмуз ба ӯ)», «Аҳди Хусрав ба ҳар кӣ аз миёни хонаводаи ӯ дархури таълим ва тарбият буд», «Аҳди Хусрави Анӯшервон ба писараш, ки «сарчашмаи балоғат» номида мешавад» аз ҷумлаи онҳо мебошанд. Бидуни тардид, аксари ин аҳдномаҳо аз андарзномаи Ардашер таъсир пазируфтаанд ва матолибе аз онҳоро дар манобеи чун «Таърихи Табарӣ»-и Балғамӣ, «Муруч-уз-заҳаб»-и Масъудӣ, «Ғура-ус-сияр»-и Саолибӣ, «ал-Вузари ва-л-кутуб»-и Чаҳшиёрӣ, «Наср-уд-дурар»-и ал-Обӣ, «Уюн ул-ахбор»-и Ибни Қутайба, «ас-Саъода ва-л-исъод»-и Абулҳасани Омирӣ, «Ниҳоят-ул-ираб фӣ таърих ал-фурс ва-л-араб»-и маҷхулулмуаллиф, «ал-Феҳрист»-и Ибни Надим, «Мучмал-ут-таворих ва-л-қисас»-и маҷхулулмуаллиф, «ал-Ахбор-ут-тивол»-и Динаварӣ, «Ҷовидон хирад» ва «Тачориб-ул-умам»-и Ибни Мискавайх, «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ва таҳқиқоти донишмандоне чун К.А. Инностранцев, А. Кристенсен, А.Е.Кримский, К. Брокелман, М. Гриняски, М. Муҳаммадӣ, А.Тафаззулӣ, Исо ал-Оқуб, М. Баҳор, З. Сафо ва Н.Зоҳидов метавон дарёфт намуд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Айнулқузоти Ҳамадонӣ. Номаҳо. Ҷилди аввал. Ба эҳтимоми дуктур Алинакии Мунзавӣ, дуктур Афифи Усайрон. –Техрон: Асотир, 1377. - 480 с.
2. Аҳди Ардашер. Пажӯҳандаи арабӣ Эҳсон Аббос, баргардонанда ба форсӣ Муҳаммадали Имом Шуштарӣ. –Техрон: Баҳман, 1348. – 174с.
3. Балғамӣ, Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Аз силсилаи «Халқҳои эронӣ дар маъхазҳои таърихӣ», ҷ. 1. –Душанбе: «Ирфон», 1992. -656 с.
4. Зоҳидов, Н. Насри арабизабони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX – Хучанд: Нури маърифат, 2004. - 402 с.
5. Зоҳидов, Н. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX (давраи арабизабонӣ). -Душанбе: «Бухоро», 2014. -444 с.
6. Ибни Асир, Изуддин. Таърихи комил. Баргардони дуктур Сайид Муҳаммадхусайни Рӯҳонӣ. Техрон: Интишороти Асотир, 1370. ҷилди аввал. - 446 с.
7. Ибни Балхӣ. Форснома. Ба саъӣ ва эҳтимоми ва тасҳеҳи Г. Листиронҷ ва Р. Никулсун. Техрон: Асотир, 1384. –С. 60-61
8. Ибни Надим, Муҳаммад ибни Исҳоқ. Китоб-ул- феҳраст. Тарҷумаи Ризо Тачаддуд. Техрон, 1381. сию чор+854 с.
9. Исо ал- Оқуб. Таъсири панди порсӣ бар адаби араб. Мутарҷим Абдуллоҳ Шарифии Хучаста. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1374. - 337 с.
10. Масъудӣ, Абилҳасан Алӣ ибн ал- Хусайн ибни Алӣ. Муруч-уз-заҳаб ва маодин-ул- чавҳар. Ал-ҷузъ-ул-аввал. – Саййидо- Бейрут: ал-мактабат-ул-асрия, 1425х./2005м. – 296с.;
11. Масъудӣ, Алӣ ибн ал- Хусайн. Муруч-уз-заҳаб. Мутарҷим Абулқосими Поянда. Ҷилди аввал. – Техрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1382. -Бист+785с.

12. Мискавайх, Абиали Ахмад ибни Муҳаммад ибни Яъқуб. Таҷориб-ул-умам ва таоқуб-ул-ҳимам. Таҳқиқи Саййид Касравии Ҳасан. Ал-чузъ-ул-аввал. – Бейрут - Лубнон: Дор-ул-кутуб-ул-илмия, 1424ҳ. /2003м. -383с.
13. Муҳаммадӣ, Муҳаммад. Таърих ва фарҳанги Эрон дар даврони интиқол аз асри Сосонӣ ба асри исломӣ. Ҷилди чаҳорум. Забони форсӣ ҳамчун моя ва мадақоре барои забони арабӣ дар нахустин қарнҳои исломӣ. -Техрон: Тӯс, 1380. - 440 с.
14. Муҳаммадӣ, Муҳаммад. Фарҳанги Эрон пеш аз ислом ва осори он дар тамаддуни исломӣ ва адабиёти арабӣ. –Техрон: Тӯс, 1374. -382 с.
15. Номаи Тансар ба Гушнасб. Матни форсӣ ба тарҷумаи Ибни Исфандиёр. Ба тасхеҳи Мучтабо Минавӣ. – Техрон: Хоразмӣ, 1354. -264с.
16. Номаи Тансар // Нахустқомуси миллат. – Хучанд, 2001. –С. 186-227
17. Номаи Тансар ҳербазон ҳербози Ардашери Попақон ба Чушнасф шоҳ ва шоҳзодаи пизишкоргар. Тарҷумае аз паҳлавӣ ба арабӣ ба қалами Ибни Муқаффаъ, тарҷумае аз арабӣ ба форсӣ ба қалами Ибни Исфандиёр. Ба саъй ва таҳқиқи Мучтабо Минавӣ. -Техрон: Матбааи Маҷлис, 1311. –С. 1- 47
18. Ниҳоят-ул-ираб фӣ ахбор-ил-фурсе вал араб. Ба тасхеҳи Муҳаммадтақии Донишпажӯҳ. Анҷумани осор ва мафоҳири фарҳангӣ. Техрон, 1375, 473 с.
19. Розӣ, Абуалии Мискавайх. Таҷориб-ул-умам. Ҷилди якум. Мутарҷим Абулқосим Имомӣ. – Техрон: Суруш, 1369. – 544с.
20. Румӣ, Мавлоно Чалолуддин. Мактубот. Тасхеҳи Тавфиқ Ҳ.Субҳонӣ. – Техрон: Маркази нашри донишгоҳӣ, 1371. -403с.
21. Саолибии Нишопурӣ, Абӯмансур Абдулмалик ибни Муҳаммад. Таърихи ғура-ус-сияр маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ. -Душанбе: «Бухоро», 2014. – 444 с.
22. Тафаззулӣ, Ахмад. Таърихи адабиёти Эрон пеш аз ислом. Ба кӯшиши Жола Омӯзгор. – Техрон: Сухан, 1377. – 452 с.
23. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Иборат аз 9 ҷилд. Ҷилди 7. Таҳияи Камол Айнӣ, Зоҳир Аҳрорӣ, Баҳром Сирус. –Душанбе: Адиб, 1989. – 656 с.
24. Чаҳшиёрӣ, Абеабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдус. Китоб-ул-вузарои ва-л-кутуб. Тарҷумаи Абулфазли Таботабой. Муқаддимаи Зайнулобидини Раҳнамо. – Техрон, 1348. - 439 с.

REFERENCES:

1. Hamadoni, Ainulkuzot. Letters. - V. 1 / Under the editorship of Dr. Alinaqii Munzavi and Dr. Afif Usayron. – Tehran: Asotir, 1377.- 480 p.
2. The Ardashir's Covenant. Arabic researcher Ehsan Abbas, translated into Persian Muhammadali Imam Shushtari. - Tehran: Bahman, 1348. - 174 p.
3. Balami, Abuali Muhammad ibn Muhammad. The History of Al-Tabary. From the series of "Iranian people in the historical resources.1. – Dushanbe: Irfon, 1992. -656p.
4. Zohidov Nizomiddin. Arabic prose of Persian-Tajik literature in the VIII-IX centuries - Khujand: Niri Marifat, 2004. - 402 p.
5. Zohidov N. Persian-Tajik literature in the VIII-IX centuries (the Arabic-speaking period). - Dushanbe: Bukhara, 2014. -444 p.
6. Ibn Asir, Izzuddin. Complete History. Translation by Dr. Sayid Hussain Ruhoni. – Tehran: Asotir. 1370 hijra. V.1. – 446pp
7. Ibn Balkhi. Forsnoma. With the effort and confidence and adjustment of G. Listironi and R. Nicholson. Tehran: Asotir, 1384. - 60-61 pp.
8. Ibn Nadim, Muhammad ibn Ishok. Kitobul-ul-Fihrist. Translation and Commentaries by Muhammad Rizo Tajaddud. – Tehran: Asotir. 1381 hijra. – 854pp.
9. Isa al-Okub. The influence of Persian teachings on Arabic literature. Translated by Abdullah Sharifii Khujasta. - Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, 1374. - 337 p.
10. Masudi, Abilhasan Ali ibn al-Husain ibn Ali. Muruj-uz-Zahab and Maadin-ul-Jawhar. Al-juz-ul-awwal. - Sayyida - Beirut: al-maktabat-ul-asriya, 1425h. /2005. - 296 p.
11. Masudi, Ali ibn al-Husayn. Muruj-uz-zahab. Translation by Abdulqosim Poyanda. V.1. – Tehran: The Company on Publishing Scientific and Cultural Editions. 1382 h. – 785pp.
12. Miskawayh, Abiali Ahmad ibn Muhammad ibn Yaqub. Tajarib-ul-umam va taoqub-ul-himam. Research by Sayyid Kasravii Hasan. Al-juz-ul-awwal. - Beirut - Lebanon: Dar-ul-kutub-ul-ilmiya, 1424h./2003 -383 p.
13. Muhammadi, Muhammad. The History of Culture of Iran in the Period of transition from the Epoch of Sasanids to the Century of Islam. V. 4. Tehran: Tus, 1380h. – 440p

14. Muhammadi, Muhammad. Iranian culture before Islam and its traces in Islamic civilization and Arabic literature. -Tehran: Tus, 1374h. -382 p.
15. Tansar's letter to Gushnasb. Persian text translated by Ibn Isfandiyar. Edited by Mujtaba Minawi. – Tehran: Khorazmi, 1354h. -264p.
16. Tansar's letter // Nakhustkomusi Millat. - Khujand, 2001. -p.186-227
17. The letter of Tansar Harbazon Harbaz Ardasher Popakon to King Jushnasf and Prince Pizishkhorgar. A translation from Pahlavi to Arabic by Ibn Muqaffa, a translation from Arabic to Persian by Ibn Isfandiyar. To the effort and research of Mujtaba Minawi. -Tehran: Majlis Publisher, 1311. - p.1- 47
18. Nihayat-ul-irab fi akhbar-il-furs wal arab. To the correction of Muhammadtaqii Donishpajuh. Conference of works and cultural experts. -Tehran, 1375. - 473 p.
19. Razi, Abuali Miskawayh. Tajorib-ul-umam. The first volume. Translated by Abulqasim Imami. - Tehran: Surush, 1369. - 544 p.
20. Rumi, Maulana Jalaluddin. Letters. Edited by Tawfiq H. Subhani. - Tehran: University Publishing Center, 1371. -403 p.
21. Saolibi Nishapuri, Abu Mansur Abdul Malik ibn Muhammad. The history of Ghurar-us-Siyar known as "Shahnama" by Saolibi. - Dushanbe: "Bukhara", 2014. - 444 p.
22. Tafazzuli, Ahmad. The History of Iranian Literature in pre-Islamic period. Under the editorship of Zhola Omuzgor. – Tehran: Word. 1377 hijra. – 452p.
23. Firdavsi, Abul Qasim. Shahnama. Consists of 9 volumes. Volume 7. Prepared by Kamal Aini, Zahir Ahrori, Bahram Sirus. - Dushanbe: Adib, 1989. - 656 p.
24. Djakhshiyori, Abuabdulloh Mukhammad ibn Abdus. Kito-ul-vuzaroi val quttab. Translation by Abulfazl Tabotaboi. Introduction by Zaynulobidin Rahnamo. – Tehran, 1348 h. – 439p.